

Катерина Нечипоренко

ЗМІСТ ОСВІТИ В ПОЧАТКОВИХ ШКОЛАХ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 1958–1991 РР.

У статті охарактеризовано поняття «зміст освіти», визначено його компоненти та складові. Проаналізовано основні державні документи, які вплинули на вдосконалення змісту шкільної освіти 1958–1991 рр. Розкрито основні тенденції реформування шкільної освіти зазначеного періоду. Проаналізовано зміст математичної складової освіти в початкових школах Радянської України з 1958 по 1991 рік. Здійснено аналіз підручників «Арифметика» та «Математика», за якими навчалися учні в початкових школах УРСР зазначеного періоду та прослідковано динаміку збільшення кількості завдань, що сприяють розвитку інтелектуально-творчих умінь молодших школярів.

Ключові слова: *зміст освіти, математична складова змісту освіти, інтелектуально-творчі вміння молодшого школяра, навчально-методичний комплекс.*

Проблема змісту освіти завжди привертала увагу науковців та педагогів. Розвиток освіти, вдосконалення її змісту характеризувалися різноманітними подіями і реакційними тенденціями в педагогічній думці, активною діяльністю педагогів-просвітителів, які боролися за національну українську школу. Протягом всього існування школи, зміст освіти постійно змінювався під дією тих чи інших подій.

Метою статті є аналіз змісту математичної складової освіти, спрямованої на розвиток інтелектуально-творчих умінь учнів у початкових школах Радянської України в 1958–1991 рр.

Для глибшого усвідомлення проблеми, варто охарактеризувати поняття «зміст освіти». Так, у радянській школі побутувало поняття «зміст навчання», під яким розуміли «систему знань, умінь і навичок, оволодіння якими забезпечує розвиток розумових і фізичних здібностей школярів, формування в них основ комуністичного світогляду й моралі, і відповідної їм поведінки, готує їх до життя, до праці» [2, с. 103].

Сучасні дослідники, зокрема Ч. Куписевич, А. Кузьмінський і В. Омеляненко, підтримуючи думку Ю. Бабанського, теж вважають складовими поняття «зміст освіти» три компоненти: знання, уміння і навички. Однак, на думку В. Бондаря, Н. Волкової, Н. Голованової, В. Краєвського, І. Лернера, О. Савченко, М. Скаткіна, В. Сластеніна, С. Смирнова, М. Ярмаченка, зміст освіти слід розглядати як систему знань про навколишній світ, сучасне виробництво, культуру, мистецтво, узагальнених інтелектуальних та практичних умінь, навичок творчого розв'язання практичних і теоретичних проблем, систему естетичних норм,

якими повинні оволодіти учні.

Єдиного загальноприйнятого визначення поняття «зміст освіти» у сучасній педагогіці немає, але разом із тим усі вчені-педагоги, які досліджували та досліджують дану проблему, наголошують на тому, що зміст освіти загалом та зміст початкової освіти, зокрема, є багатокомпонентним.

Основоположне значення для розробки змісту освіти в радянській школі мало вчення класиків марксизму-ленінізму про комуністичне виховання. К. Маркс і Ф. Енгельс науково обґрунтували необхідність наявності у школі політехнічної освіти та поєднання навчання з виробничою працею. В. Ленін, зазначав, що завданням виховання є формування всебічно розвинених будівельників комунізму.

Оскільки система освіти в Радянському Союзі була побудована на принципі єдиної школи, всі однотипні навчальні заклади працювали за єдиними навчальними планами, програмами й підручниками, які здебільшого розроблялися централізовано відповідними науково-дослідними інститутами Академії педагогічних наук СРСР.

У педагогічних науково-дослідних установах, що були розташовані в союзних республіках, у тому числі в Українському науково-дослідному інституті педагогіки, проблема змісту освіти досліджувалась у предметно-методичному плані. Ці наукові розвідки були спрямовані на розробку змісту української мови та літератури, частково географії та історії, а також відповідних предметів, що вивчалися в початковій школі. Зміст початкової освіти в Україні від «загальносоюзного» відрізнявся, в основному, лише наявністю навчального предмету «українська мова та література».

В Україні зміст початкової освіти на предметному рівні досліджували М. Білецька, М. Богданович (математика), М. Вашуленко, Н. Волошина, В. Помагайба, О. Савченко, Н. Скрипченко (українська і російська мови, читання) та інші.

З 1950-х років педагоги й дидакти визначають, що зміст освіти реалізується в нормативних документах, навчальних планах, програмах, підручниках і навчальних посібниках для учнів. Зміст початкової освіти охоплював мовну, математичну, історичну, географічну та інші складові. Саме математична складова, на нашу думку, найбільше сприяє розвитку інтелектуально-творчих умінь молодших школярів. Розглянемо більш детально початкову математичну освіту щодо розвитку в учнів інтелектуально-творчих умінь.

Вивчення «Математики» або «Арифметики» завжди посідало одне з основних місць у початковій школі. В усі часи їй приділялось багато уваги, адже робота над математичними завданнями сприяє розвитку умінь аналізувати, синтезувати, структурувати, конкретизувати, систематизувати, порівнювати, узагальнювати та робити власні обґрунтовані висновки. Зазначені уміння є складовими інтелектуально-творчих умінь.

Проаналізуємо зміст підручників із математики (1958–1991 рр.) з

метою визначення кількості завдань, спрямованих на розвиток інтелектуально-творчих умінь учнів початкової школи.

У 1960–1961 навчальному році вивчення предмету «Арифметика» в початкових школах України забезпечувалося, перекладеними з російських видань, підручниками з арифметики (авт. О. Пчолко, Г. Поляк) – 1 кл., 2 кл., 3 кл., 4 кл. Ці підручники перевидавалися кілька разів: для 1 кл. – 9 (1960–1968), для 2 кл., 3 кл. і 4 кл. – 10 (1960–1969), при цьому їх зміст особливо не змінювався.

Підручник для першого класу мав, порівняно з підручниками 2000-х років, невелику кількість малюнків. На вимогу Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1958 р.) зміст задач був пов'язаний із навчальною та трудовою діяльністю самих учнів, готував їх до життя та суспільно корисної праці. Так, робота над творчими завданнями передбачала складання задач про осінні посадки дерев, про кількість прочитаних влітку книжок учнями класу, про роботу жовтень, піонерів та інші.

Аналіз змісту арифметик для 1–4 класів авторів О. Пчолко, Г. Поляк показав, що вони містили від 3 % (у арифметиках для 3 та 4 класів) до 7 % (у арифметиці для 1 класу) завдань, спрямованих на розвиток складових інтелектуально-творчих умінь учнів.

Формуванню вмінь аналізувати, бачити деталі, систематизувати та класифікувати сприяли завдання, у яких пропонувалося скласти приклади: за поданими числами; за заданою арифметичною дією.

Робота над задачами різних видів сприяла розвитку інтелектуально-творчих умінь учнів. Уміння порівнювати та бачити деталі розвивались у ході роботи над завданнями, у яких учням пропонувалося скласти задачу, подібну до попередньої, обернену. Завдання типу «скласти задачі за малюнком» розвивали уміння учнів аналізувати; завдання «скласти задачі за заданими числовими даними, «...за заданою арифметичною дією» сприяли розвитку умінь аналізувати, обґрунтовувати, прогнозувати, фантазувати та генерувати нові ідеї. Позитивно впливала на розвиток складових інтелектуально-творчих умінь робота над складанням задач за поданою умовою, за поданою таблицею.

У ході роботи над завданнями «поставити питання до задачі та розв'язати її» учні вчилися аналізувати, узагальнювати, бачити деталі, прогнозувати, генерувати ідеї, обґрунтовувати та доводити власну думку.

Творчі вміння молодших школярів найбільше розвивалися під час роботи над складанням задач: за заданим сюжетом, за поданим розв'язком, за поданим рівнянням.

Наше дослідження дозволило зробити висновки, що на уроках математики в початковій школі, які забезпечувалися зазначеними вище підручниками, проводилася систематична робота з розвитку інтелектуальних умінь (аналізувати, порівнювати, класифікувати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, доводити) та незначна робота з розвитку творчих умінь (фантазувати, бачити нові шляхи розв'язання проблеми,

генерувати ідеї, формувати нові положення). Варто зазначити, що більшість творчих завдань були однотипними (скласти задачу) і мали на меті навчити учнів складати задачі, а не розвивати творчі вміння.

Аналізуючи роботу школи, визначаючи її здобутки та недоліки, радянський уряд на початку 1964 року вирішив здійснити перехід на нову систему шкільної освіти. У жовтні 1964 року АН СРСР і АПН СРСР створили комісію, яка мала визначити зміст шкільної освіти. За два роки комісія розробила проекти навчального плану і навчальних програм, а також було затверджено графік переходу шкіл на новий зміст освіти.

Шкільна реформа мала на меті переведення початкової школи на 3-річний термін навчання. З цією метою було розроблено нові навчальні програми, поурочне планування з кожного предмета (мов, читання, математики), реконструйовано зміст навчання. Відбувся перегляд годинного навантаження учнів з метою уникнення перевантаження школярів, проаналізовано матеріал навчальних предметів, щоб ліквідувати дублювання матеріалу та забезпечити міжпредметні зв'язки, правильно поєднати загальноосвітню та політехнічну підготовку учнів. Основним завданням загальноосвітньої школи було визначено надання учням загальної середньої освіти, добиваючись міцних знань наук і вміння самостійно поповнювати їх.

Відповідно до нових навчальних програм, було видано нові підручники з математики, авторами яких стали М. Моро, М. Бантова та ін. Аналіз цих підручників показав, що вони містили від 6 % (у математиці для 3 класу) до 9 % (у математиці для 1 класу) завдань, які спрямовані на розвиток інтелектуально-творчих умінь молодших школярів.

З метою оволодіння загальними розумовими діями і прийомами розумової діяльності, а саме: аналізом, порівнянням, узагальненням, аналогією, у підручнику пропонувалися завдання скласти приклади за заданою ознакою: на віднімання/додавання/множення/ділення; за заданими числами; так, щоб від'ємник був 3. У роботі над завданнями типу: «з поданого прикладу створити два нові» учні вчилися бачити деталі, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки та узагальнювати.

Велика увага на уроках математики за підручниками авторів М. Моро, М. Бантова та ін. приділялася роботі над задачами. Зокрема, завдання скласти задачу за різними даними сприяли розвитку усіх складових інтелектуально-творчих умінь. Складання задач за малюнком, коротким записом, таблицею, формулою, схемою, за заданим розв'язком, в якій потрібно додати/відняти задані числа, розвивало в учнів уміння визначати, аналізувати, синтезувати, конкретизувати, систематизувати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, прогнозувати, генерувати ідеї, обґрунтовувати та відстоювати власне бачення.

Великий потенціал у розвитку творчих умінь молодших школярів мали завдання, в яких потрібно було скласти задачу за заданим сюжетом, обернену заданій задачі, схожу на попередню задачу. Такі завдання вимагали від учнів не лише знань із курсу математики, а й прояву уяви,

фантазії, нових творчих ідей. Вперше у підручниках було запропоновано учням скласти задачу за числовим ребусом.

Як бачимо, у зазначених підручниках питома вага завдань із творчим характером збільшилася, зокрема, виросла кількість завдань, у яких пропонувалося скласти задачу за заданою формулою, таблицею чи схемою. Водночас зменшилася кількість завдань, у яких пропонувалося скласти задачі за заданим сюжетом, що сприяли в більшій мірі розвитку умінь молодших школярів фантазувати та генерувати власні ідеї.

У 1969–1970 н.р. перші класи шкіл республіки перейшли на навчання за новими програмами й підручниками. У цей час ще продовжувалася експериментальна перевірка нових програм і підручників для других та третіх класів. Результати перевірки було відображено у спеціальній «Доповідній записці». В цілому позитивно оцінюючи їх, разом із тим вказувалося на недоліки. Щодо удосконалення підручників «Математика», то радили поліпшити ілюстративний матеріал, ретельніше добирати вправи і задачі; чимало зауважень стосувалося суто методичних аспектів підручника (пояснення нового матеріалу, добору завдань певного виду тощо). Процес удосконалення нового змісту навчання тривав. Періодично готувалися рекомендації про вилучення із програм та підручників ускладненого матеріалу (перші такі вказівки на загальносоюзному рівні було направлено у школи вже в 1971–1972 н.р., а останні – через 16 років після запровадження).

Ряд постанов уряду про школу, прийнятих у 60–70-х роках, орієнтували науковців і практиків на необхідність підготовки стабільних високоякісних підручників і методичних посібників, які б відображали рівень досягнень науки і виробництва та відповідали навчальним програмам. В Україні проблеми оновлення змісту початкової освіти досліджували відомі методисти, співробітники лабораторії початкового навчання – М. Богданович, Т. Горбунцова, Г. Коваль, Л. Нарочна, Н. Скрипченко та ін., які у своїх статтях наголошували на необхідності добору вчителями таких методів та форм роботи, які б сприяли розумовому розвитку учнів, підвищенню рівня теоретичних знань, розвитку мислення, формуванню вмінь спостерігати, аналізувати, синтезувати, робити посильні висновки, набувати необхідних навичок та вмінь. Для досягнення поставленої мети вчителям пропонували, починаючи з перших класів, перед учнями ставити доступні проблемні питання, створювати пошукові ситуації, вдало використовувати наочні посібники, часто виготовлені самими вчителями, та технічні засоби.

У цей період відбулося суттєве вдосконалення підручників для початкової школи радянської України. Майже всі підручники були видані вітчизняними авторами, окрім «Математики».

У середині 70-х років розпочалися дослідження з проблем взаємозв'язку навчання і розвитку (Л. Занков, Г. Костюк, Н. Менчинська та ін.); підвищення теоретичного рівня навчання, організації навчальної

діяльності та формування загальнонавчальних умінь (Д. Ельконін, В. Давидов, В. Репкін та ін.). За результатами досліджень, які широко висвітлювались у педагогічній пресі, обґрунтовувалася потреба підвищення теоретичного рівня початкової освіти, її виховної та розвивальної спрямованості.

На початку 80-х років школа першого ступеня залишалася перевантаженою, навчальний матеріал ускладненим, недоступним для багатьох молодших школярів. Тому знову постало питання про її перебудову. У 1981–1982 н.р. учні початкової школи почали вчитися за новими навчальними програмами і за перші три роки навчання мали оволодіти вміннями трудової підготовки. Разом з тим, зросла кількість творчо працюючих учителів, які впроваджували розвивальне навчання, формували в учнів вміння самостійно працювати, аналізувати, міркувати, шукати нові шляхи розв'язання поставлених завдань, тобто бути готовими до інтелектуальної та творчої праці.

У цей же період уперше було підготовлено підручники для експериментальних класів, серед яких «Математика» – 1 кл. (авт. М. Богданович, Л. Кочина), 2 кл. (авт. М. Богданович) та ін. Зазначені підручники нагадували методичні посібники. Вони призначалися не тільки для учнів, а й для вчителів, тому містили не лише теоретичний матеріал, а й характеристику окремих методичних прийомів, що перевантажувало процес навчання.

У 1982 році було розроблено цільову комплексну програму «Початкові класи», головна мета якої полягала в тому, щоб стабільно забезпечити високий рівень навчання, розвитку і виховання молодших школярів на основі впровадження досягнень педагогічної і психологічної науки, передового досвіду в практику роботи вчителів початкових класів; створити науково-методичну основу поступового переходу на навчання дітей із шестилітнього віку в підготовчих класах загальноосвітніх шкіл і підготовчих групах дошкільних закладів.

Зміст освіти в 80-х роках зазнав суттєвих змін. У зв'язку із прийняттям «Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи» (1984) розпочався новий етап розвитку початкової ланки освіти: до першого класу почали приймати дітей із шести років, а тривалість навчання збільшилася на один рік. Активно створювалися нові підручники для початкової школи. Чималим здобутком вказаного періоду є той факт, що українські методисти створили підручники для початкової школи практично з усіх навчальних предметів (перекладеними залишалися лише окремі підручники з математики).

У кінці 70-х – на початку 80-х років у історії розвитку початкової школи з'явилося поняття «навчально-методичний комплекс» (Д. Зуєв, С. Шаповаленко). Саме навчально-методичний комплекс мав забезпечити особистісно орієнтоване розвивальне навчання, адже передбачав спеціальний набір книг та інших засобів навчання, ядром якого був

підручник. Також він містив зошит із друкованою основою та новий тип методичного посібника – книгу для вчителя.

В українських школах навчальний предмет «Математика» забезпечувався новими підручниками «Математика» та зошитами з друкованою основою вітчизняних авторів: 1 клас – М. Богданович, Л. Кочина; 2 клас, 3 клас – М. Богданович; 4 клас – М. Богданович, Л. Кочина, М. Левшин.

Під час підготовки підручників «Математика» автори врахували вікові особливості дітей молодшого шкільного віку. У підручнику для першого класу майже всі завдання були у вигляді яскравих малюнків, методичні рекомендації щодо роботи над завданнями були відсутні. Щоб забезпечити оптимальний розвиток учнів, у підручниках із математики було вміщено ускладнені завдання. Це насамперед задачі з логічним навантаженням (позначені зірочкою). Ці задачі були спрямовані на розвиток, у першу чергу, логічного мислення учнів, уміння аналізувати, бачити деталі та шукати нові шляхи розв'язання поставленого завдання. Так, у підручнику для 2 класу таких завдань було 3 %, для 3 класу – трохи більше 3 %, для 4 класу – 4,5 %. У методичних рекомендаціях учителям до роботи з підручниками було зазначено, що завдання з «зірочкою» слід пропонувати учням, коли на уроці є резерв часу, а також для позакласної роботи. Як наслідок, робота над такими завданнями не була систематичною, була відсутня методика роботи над такими завданнями, а тому розв'язання завдань із логічним навантаженням викликало труднощі в багатьох учнів, а інколи, і вчителів. Не рідко вчителі ігнорували розв'язання таких завдань, адже не могли пояснити учням алгоритм роботи над ними. Органічно вписувались у підручник задачі-жарти та ігрові завдання. Робота над такими завданнями дозволяла вчителю створити на уроці творчу ситуацію: вирішити навчальну проблему, стимулювати пошукову діяльність та інтелектуальну активність, робити обґрунтовані висновки, вчити доводити та творити. Підручники «Математика» 2–4 класи мали від 6 % до 9 % завдань, які, разом із засвоєнням математичних знань, стимулювали оволодіння молодшими школярами прийомами розумових дій, що є складовими інтелектуально-творчих умінь.

Важливою подією у теорії і практиці української початкової школи стала програма «Формування загальнонавчальних умінь і навичок», розроблена О. Савченко і вперше опублікована в 1984 році (проект). Саме в контексті вказаної програми у 80-х – на початку 90-х років було виконано низку дисертаційних досліджень із проблем забезпечення процесуального компонента навчальної діяльності молодших школярів (Т. Байбара, Т. Довга, Я. Кодлюк та ін.), результати яких впроваджено у практику роботи початкової школи.

У 1986–1987 н.р. в Українській РСР розпочалося систематичне навчання дітей із шести років (тобто майже через десять років від початку експерименту). Відповідно до навчальних планів і програм для 4-річної

початкової школи створювалися нові комплекси підручників, навчальних і методичних посібників, наочних матеріалів. Авторами перших підручників «Математика» для шестиліток були М. Богданович та Л. Кочина.

У 1989–1990 н.р. завершився перехід 4-річної початкової школи на новий зміст освіти, втілений у нових навчально-методичних комплексах. Перевірка рівня сформованості найважливіших умінь із провідної діяльності учнів на тому чи іншому уроці дозволила зробити висновки, що у 4-річній початковій школі, порівняно з 3-річною, навчально-виховний процес відбувався на якісно новому рівні. Разом із позитивною оцінкою навчальних комплексів учителі висловили критичні зауваження та пропозиції, які автори врахували, опрацювавши програми та підручники. На вимогу Міністерства народної освіти УРСР учителі на уроках використовували різні види творчих та самостійних робіт, проблемних завдань. У педагогічній пресі все частіше піднімалися питання інтелектуального та творчого розвитку молодших школярів. Постійно проводилася робота з підвищення професійного рівня вчителів.

Підручники з окремих навчальних предметів для 3-річної та 4-річної початкової школи готувались одними і тими ж авторами, і новостворені підручники для 4-річної школи суттєво не відрізнялись від тих, які функціонували на той час ще у 3-річній початковій школі.

Зміст освіти в початкових школах Радянської України 1958–1991 рр. був багатокомпонентним та визначався через систему знань, умінь та навичок. Аналіз математичної складової змісту початкової освіти, зокрема навчального змісту підручників «Арифметика» та «Математика», за якими навчались учні початкових шкіл Радянської України з 1958 по 1991 рік, дозволив простежити динаміку у збільшенні у підручниках кількості завдань, що сприяють розвитку інтелектуально-творчих умінь учнів. Так, підручники кінця 50-х – початку 60-х містили від 3 % до 7 % зазначених завдань. У кінці 80-х років у підручниках «Математика» 2–4 класи було приблизно 9 % завдань, які сприяли розвитку вмінь визначати, аналізувати, порівнювати, синтезувати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, конкретизувати, систематизувати, класифікувати, доводити, обґрунтовувати, узагальнювати, бачити деталі, формувати нові положення, прогнозувати, генерувати ідеї та фантазувати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кодлюк Я. П. Теорія і практика підручникотворення в початковій освіті : підруч. для магістрантів та студ. пед. ф-тів. / Кодлюк Я. П. – К. : Інформаційно-аналітична агенція «Наш час», 2006. – 368 с.
2. Педагогика : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / под ред. Ю. К. Бабанского. – М. : Просвещение, 1983. – 608 с.
3. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти : підручник для студентів пед. фак. / О. Я. Савченко. – К. : Грамота, 2012. – 504 с.